

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертация за придобиване на образователната и научна степен
„ДОКТОР”

на тема:

**СЛОВАТА ЗА БОГОРОДИЦА ОТ ЙОАН ДАМАСКИН В БЪЛГАРСКАТА
СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖНИНА**

(по материали от южнославянски календарни сборници до XIV век)

Дисертант ЦВЕТОМИРА СТОЯНОВА ДАНОВА

Представеният за защита дисертационен труд е посветен на един непроучван в българската литературна медиевистика проблем: въпросът за рецепцията и разпространението на преводните византийски ораторски творби, включвани в богослужебните сборници с устойчив състав, които са били предназначени за многогодишна употреба и са представяли в славянска среда ораторското творчество на едни от най-авторитетните църковни автори, сред които безспорно е и Йоан Дамаскин. Фокусирането на изследователския интерес върху един тематично обособен кръг произведения от един автор, които макар и преводни, са органична част на средновековната литературна традиция, има предимството да онагледява чрез относително еднороден материал специфичните лингвотекстологични проучвания на творбите, включващи археография, текстология, лексикален анализ и анализ на преводаческите техники. Едновременно с това то позволява да се конкретизират литературните и естетически проекции на резултатите от превода, значението им за развитието на художествения език на старобългарската литература, нейната стилистика в определени богослужебни жанрове. Разгледан в такъв контекст, въпросът за рецепцията на словата, посветени на Богородица, дело на Йоан Дамаскин, е дисертабилен, той предполага комплексно проучване не само на славянските литературни текстове като преводи, но и на гръцката традиция, която ги е породила и ситуирането на използваните образци в нея. Работата над такъв проблем предполага широка филологическа подготовка, познания за историята на византийската и старобългарската литература, за творчеството на един класически християнски автор, какъвто е Йоан Дамаскин, както и за някои важни аспекти на собствено богословската проблематика, с която са свързани словата.

От представената творческа автобиография на дисертантката се вижда, че тя притежава необходимата квалификация за подобен тип изследване, тъй като богословското и филологическото ѝ образование са в отлично съчетание, подпомагащо комплексното проучване на проблема, което се очаква от нея. Предимство са и

познанията по двата задължителни за палеослависта класически езика – старогръцки и старобългарски, които също са предпоставка за успешно справяне с научните задачи.

Съвременната литературна медиевистика все по-смело мотивира схващането, че в контекста на византийско славянския православен културен модел през Средновековието противопоставянето между преводен и оригинален авторски текст е по-скоро плод на съвременния научен позитивизъм и донякъде – постмодерен индивидуализъм, отколкото стереотип, присъщ на средновековното литературно мислене. Средновековната представа за авторство предполага преди всичко ползването на общ културен език, дешифриращ посланията на Логос-а и в този смисъл най-показателни са думите на самия Йоан Дамаскин „Няма да кажа нищо от себе си” (цит. по Данова, с.19). Този отказ от личното, изискван на доктринално ниво, се компенсира донякъде на стилистично равнище, където индивидуалният усет към словото, индивидуалният мисловен стереотип, позволяват известна изобретателност или избирателност по отношение на репертоара от ораторски способности, отличаващи стила на изказ на отделния автор.

Позволявам си тези по-обща теоретични разсъждения, защото те съставят една особена работна рамка на настоящето изследване и без да са винаги експлицирани в текста на дисертационния труд, присъстват имплицитно като изследователска позиция, защитена на всички нива на анализ на творбите. В този смисъл Цветомира Димова ни представя едно научно дирене, основано на съвременните достижения на литературната теория в областта на медиевистиката и използващо модерна комплексна методология в областта на археографията и текстологията. Едновременно с това обаче в нейните наблюдения и изводи личи стремеж към задълбочен културно-исторически прочит на текстовете, който ги разглежда не само като езикови и литературни феномени, а и като образци на духовността на своето време. С други думи авторката представя един свой прочит на проблема за стила – как стилът на автора е предаден от преводача и как е изработен и е функционирал не само механизъмът (граматиката), но и стилът (поетиката) на превода.

Дисертационният труд съдържа 534 страници, разпределени в увод, четири глави, заключение, издание на текстовете на анализирани преводни слова, две приложения и библиография.

В увода (с. 1-9) е формулиран научният проблем – да се представи ораторската проза на Йоан Дамаскин, сравнително по-слабо известна, в сравнение с философските и химнографските му творби и обектът на научно изследване - четири преводни слова, а

именно Първо и Трето слово за Успение Богородично и двата превода на Слово за Рождество Богородично. Авторката си поставя три основни цели: **изследване** на четирите превода на слова, посветени на Богородица с автор Йоан Дамаскин, тяхната рецепция в средновековната българска литература и мястото им спрямо гръцката ръкописна традиция; **комплексен филологически анализ** на избраните текстове; **подготовка на билингва издание на четирите славянски превода** по всички анализирани от дисертантката южнославянски преписи със съответния славянско-гръцки и гръцко-славянски словоуказатели на всички пълнозначни лексеми.

В съответствие с целите са формулирани и изследователските задачи, които са конкретни и отразяват комплексния филологически метод на изследването: **археографско проучване** на словата в чест на Богородица от Йоан Дамаскин в южнославянските календарни сборници; **текстологичен анализ**, който да изясни етапите в историята на текста; **съпоставка на славянските преводи с гръцките оригинали** с цел да се идентифицира гръцки препис, който максимално се доближава до използвания от преводача оригинал; да се направи **лексикален и морфосинтактичен анализ**, за да се характеризират преводаческите принципи, следвани от славянските преводачи; да се направи **анализ на лексиката от гледна точка на установените в науката старобългарски книжовни школи** с цел да се идентифицира преводач и/или преводачески център; да се **коментират библейските цитати в текстовете**; да се **подготвят текстовете за издаване**; да се **съставят славянско-гръцки и гръцко-славянски словоуказатели**.

По-нататък в увода се представя структурата на изследването и основните принципи, около които то е организирано. Авторката мотивира избора на критерии при анализ на преводаческите решения предимно в областта на морфо-синтаксиса и лексиката, тъй като там се откриват разликите в преводаческите подходи. Като теоретична база и методическо ръководство тя е ползвала редица трудове на утвърдени наши и чужди изследователи в областта на средновековните преводи като А. Минчева, Т. Славова, Л. Тасева, М. Йовчева, М. Димитрова и др. Езиковият анализ се базира главно върху наблюдения над „превода на гръцкия футур, аорист, пасив, на гръцкия родителен притежателен и на членуваните гръцки конструкции (членувани именни конструкции, членувани причастия и членуван инфинитив), както и предаването на гръцките композита и префигираните лексеми” (с.7-8). При анализа на лексиката се правят наблюдения над отношението между лексикалните варианти в преводите и установените в научната литература кирило-методиевски и източнобългарски варианти

при редактирането и превода на библейските книги в Преслав с цел да се идентифицира евентуално преводач и/или преводачески център. При библейските цитати е направена уговорката, че ще бъдат подложени на анализ само точните цитати от библейските книги, като се прави сравнение с критическото издание на словата на Йоан Дамаскин на гръцки, със изданието на Септуагинта, както и с редица текстологични изследвания върху славянския превод на Св. Писание, включващи руските дореволюционни издания на библейската комисия до най-съвременните издания с подобен характер. Поставянето на проучването на библейските цитати на такава широка основа несъмнено е приносно за изследването, защото то очертава процеса на битуване на библейския текст в авторските ораторски текстове и апробира възможностите да се диференцират преводите на библейските текстове и на базата на ораторските творби.

В първата глава на дисертацията, озаглавена *Йоан Дамаскин и неговото риторично наследство в гръцката и в славянската книжнина* (с.10-34), се разглеждат изворите за живота на видния църковен автор и се представят основните дялове на творчеството му. Тази глава по необходимост в първите си части има реферативен характер, доколкото творчеството на Йоан Дамаскин е било многократно обект на изследване при изучаване историята на византийската църковна литература. Дисертантката е избрала да представи в максимално синтезиран вид сведенията за жизнения път на книжовника, както и добре известните му философски и химнографски творби. Съвсем целенасочено и в съответствие с избраната тема тя отделя по-сериозно внимание на представянето на Йоан Дамаскин като оратор, на анализ на риторичния му стил и на представянето на трите произведения, които ще бъдат обект на изследване в следващите глави. Анализът на риторичния стил на видния християнски автор се базира на съществуващите до момента публикации, подчертано е влиянието на неговата философска проза върху отделните творби. Представени са сигурните слова на Йоан Дамаскин, както и поместените в *Spuria* и *Dubbia*. Мотивиран е изборът на творби за анализ – първото и третото слово за Успение Богородично и словото за Рождество Богородично, достигнало до нас в два превода. Последното съчинение е сред спорните Дамаскинови творби, както отбелязва и самата докторантка. Нейната мотивировка за включването му към корпуса със сигурни творби на Йоан Дамаскин е изведена предимно на базата на съществуващите изследвания на стила на книжовника, като е подчертано, че въпросът за авторството не е обект на този тип изследване. „Несъмнено обаче текстът му интерпретира Рождеството на Богородица именно в духа и стила на Йоан Дамаскин – своеобразен синтез на поетична възхвала и

философско-богословска мисъл, намерила вдъхновение и обосновка в Свещеното Писание.”(с.28) С това свое заключение Цветомира Данова на практика представя своята позиция по въпроса за атрибуцията на творбата. Бих добавила, че прегледът на славянската ръкописна традиция на произведението за Рождество Богородично, както ни го документира ВНБС, приписва недвусмислено словото на Йоан Дамаскин, което е още едно сериозно основание, изведено от контекста, то да бъде включено към корпуса със сигурни творби и следва да бъде отбелязано. Приносен момент в първа глава е краткият обзор на творбите на Йоан Дамаскин в старобългарската литература, доколкото такова компактно и пълно представяне на съчиненията му с посочвания на преписите и изданията не е правено, сведенията са винаги разпокъсани с оглед на жанровете или хронологията на преводите. Тук следва да се отбележи и приведената от дисертантката кратка на история на всеки от празниците, анализа на замисъла на трите слова за Успение Богородично, сведенията за другите преводи на словата, които очертават широкия културен ареал на влияние на прозата на Йоан Дамаскин.

Следващите три глави представят анализа на трите произведения, като последното е засвидетелствано в два превода, разгледани поотделно. Те са структурирани по един избран от авторката образец, и с оглед избягването на повторението ще си позволя да ги разгледам, следвайки вътрешната им структура, а не всяко слово поотделно. Правя това единствено с оглед ограниченията в обема на рецензията, а не като ревизия на композицията на труда. Анализът на всяко от трите слова включва следните пунктове: археографски сведения; текстологически анализ; характеристика на славянския превод спрямо гръцкия текст; мястото на славянския превод в гръцката ръкописна традиция; наблюдения върху езиковите особености и техниката на превода; лексикална характеристика; библейски цитати; изводи.

Археографски сведения. Авторката прави кратък преглед на сборниците, в които са поместени преписите на всяко от анализираниите слова. Основен справочник в тази част на работата е ВНБС за славянската традиция и ВНГ и СРГ за гръцките съответствия. Безспорно това е най-точният избор на справочници, доколкото репертоарът на агиографските наративи и ораторски творби за неподвижния кръг празници на църковната година с автор проф. Кл. Иванова е наистина най-пълното и аналитично представяне на огромен масив от богослужебни текстове в южнославянската традиция. Използването му е вече гаранция за качеството на археографските сведения. Дисертантката е посочила навсякъде добросъвестно как е ползван съответният препис – *de visu* или по микрофилмово копие. Посочени и са преписите, неизползвани за настоящето изследване. Основното, което

прави впечатление при археографския преглед е разграничаването на съставите, в които са поместени преписите на отделните слова. Само Третото слово за Успение Богородично се среща в староизводните състави, и то в два преписа (единият непълен), докато Първото слово за Успение Богородично и двата превода на Слово за Рождество Богородично за запазени в новоизводните състави, представени със значително количество преписи. На тази дистрибуция на преписите, както ще видим по-нататък съответства и хронологията на появата на преводите.

Текстологическа характеристика. Тя показва етапите в историята на битуването на преводите. Извършена е много задълбочено на базата на взаимоотношенията на отделните преписи, но и в съпоставка с гръцкия текст, което прави резултатите надеждни и убедителни. В текстологичен план се вижда, че словото за УБ, поместено в староизводните състави е възникнало рано и битува сравнително дълго в традицията, преди да бъде установен текста от преписите от края на XIII и XIV в. Първото слово за УБ, поместено в новоизводни състави е проучено по девет преписа. Те оформят две основни групи – **а** и **б**. Първата група ръкописи представя варианти най-близо до протографа, докато ръкописите от втората група предават редактиран текст. Първият превод на РБ е запазен в редица преписи, със сложни взаимовръзки и множество индивидуални четения. Обособяването в две групи тук е направено на основата на минимални различия. Вторият превод на Словото за РБ също показва, че преписите се обособяват в две групи – първата включва най-ранните преписи, като единият от тях представя множество индивидуални четения. Във втората група се допуска връзка между най-късните свидетели. Текстологическите наблюдения над този втори превод на словото за РБ показват дълго битуване на текста, етапи в предаването му, предшествващи оформянето на двете групи, което дава основание на дисертантката да допусне по-ранната му поява, спрямо първия превод – а именно началото на XIV, а вероятно и XIII в. Тези изводи показват нагледно възможностите, които дава текстологията за установяване историята на текстовете и етапите на тяхното битуване. В конкретния случай имаме съответствие между сведенията от археографията и текстологическите наблюдения – преводът, поместен в староизводните състави, допуска ранна поява, а двата превода на едно и също произведение са разграничени хронологически и убедително е мотивирана дистанцията между тяхната времепоява. Изводите на авторката са предпазливи, направени са уговорките, когато свидетелите не двата достатъчно аргументи, но като цяло от текстологичния анализ е извлечено максимално възможното количество информация.

Съпоставката на преводите с гръцкия текст по критическото издание на Б. Котер е направена много прецизно и с необходимата доза скептицизъм. По принцип, когато е

налице критическо издание на гръцкия оригинал на даден преводен текст, идеята да се открие онзи вариант, който е залегнал в основата на превода е много примамлива. Но и тук дисертантката е успяла да устои на изкушението да се поддаде на категоричния императив да посочи конкретен текст, защото такава идентификация обикновено е много трудна, често пъти – невъзможна. Съвсем обосновано тя се ограничава до посочването на група от родословната стема, което на този етап на изследването е един напълно задоволителен и приносен резултат.

Безспорно най-важната и най-пригодна част в представянето на словата е техният комплексен филологически анализ. Резултатите от него показват единство по отношение на предаването на някои граматически особености на гръцкия оригинал – футур, пасив и аорист, превод на родителен притежателен, употребата на дателен притежателен в превода. Същото важи и за синтактичното ниво на анализ, където са очертани общите тенденции. Много подробен и приносен е лексикалният анализ, който се спира на: устойчивите корелации между гръцките и славянски лексеми и очертава един солиден фонд лексика, която винаги има точни и еднозначни преводи. Анализирани са специално случаите на превод на една гръцка лексема с повече от една славянска и обратно – няколко гръцки лексеми с една славянска дума. Посочени са лексеми генериращи синонимия, анализирани са механизмите на превод на префигираните лексеми с оглед на това доколко се спазва гръцкият словообразователен модел. Представени са наблюдения над превода на сложните думи, като е отбелязано особеното място на втория превод на словото за РБ. Направеният анализ на гръцизмите в текста показва тяхното относително малко количество и те всички смислово са свързани с християнския понятиен апарат. Регистрирани са редки лексеми и незасвидетелствани такива, като появата им е обяснена най-често с калкирането и следването на формалното тълкуване.

Направен е и анализ на лексиката от гледна точка на отношението ѝ към установените в науката старобългарски школи с цел хронологизация и локализация на ранния старобългарски превод на Третото слово за УБ. Този преглед и анализ, базиращ се на най-съвременните методи на изследване на подобни масиви от преводни текстове, включително и на методиката, разработена съвсем наскоро от доц. Таня Илиева, дава много важни резултати за времепоявата на преводите – Третото слово за УБ се свързва с Преславската книжовна школа, а разграничението в хронологията на двата превода на словото за РБ се мотивира още по-убедително.

Кой е най-важният резултат от лексикалния анализ на текстовете? Безспорен е приносът на авторката към лексикологията и лексикографията на старобългарския книжовен език, към обогатяване на представите ни за преводаческите техники на

старобългарските книжовници с нов, непубликуван и интересен лексикографски материал. Към това обаче трябва да прибавим и значението на изводите на Цветомира Димова за това как преводите влияят стилово върху старобългарския литературен език. Тук голямо значение имат изводите и относно преводите на сложните думи и нюансите в практиката на отделните преводачи. Много интересни изводи предполагат и наблюденията и над синонимията при преводите, над някои преводачески „грешки”. Определено някои предпазливо изказани резултати би следвало да се подчертаят и изведат по-категорично – напр. разсъжденията и за превода на гръцките лексеми за копиеносец и дароносец. Тенденцията богослужбния превод да измести правилния превод на думата е изведена и в редица нелитургични и небогослужбни текстове, именно под влияние на основния превод, свързан с корена „дар”, а се среща и в други примери, така че в този случай колебанието или уговорките ми се струват излишни (с.98-99). Изключително интересни и ценни наблюдения ни предлага анализът на някои преводачески решения на с. 45-46 и бел. 76, относно превода на $\lambda\epsilon\rho\acute{\iota}\epsilon\lambda\omega$ и 65-66 относно превода на гр. „кивот”. Има разбира се и други примери на такива анализи. В тях дисертантката ни показва стремеж да обясни не само формално-граматическата природа на явленията, но да го обвърже и с определени богословски факти на контекста, и с определени стилистични търсения на преводачите. В този смисъл на пръв поглед доминиращите дескриптивен подход и статистически наблюдения, структурно-лингвистичен аналитичен анализ и текстологични съпоставки са подплатени със задълбочени наблюдения над семантиката и естетиката на преводния текст, подсказвайки възможности за разгръщане на още по-детайлен анализ на риторичната, респ. художествена природа на текста. Не бива да забравяме, че става дума за творби, които са изграждали едни специфични дидактично-гносеологични образи, за които естетичното въздействие е било от първостепенна важност. Един от сериозните приноси на тази дисертация е именно обвързването на детайлния лингвотексологичен анализ с анализ на литературните измерения на преводите.

Показателни в това отношение са и напълно убедителните и приемливи изводи на авторката относно преводаческата техника на четирите превода. Тя не само показва разликата в технологията на превода, но я обвързва и с редица наблюдения за качествата на текстовете. Ще си позволя един цитат: „Така преводачите на УБ 1/III и УБ 2/I се открояват като строги пазители на „Словото” – истинното Му познание трябва да бъде осигурено с възможно най-точен и ненакърняващ и смисъла, и формата превод – теория, усвоена и практикувана най-вероятно в книжовен център с философия, идеи и мисия. Двата превода са дело на високо образовани, школувани и опитни преводачи. Но докато единият (УБ 2/I) е строг следовник на „гръцкия канон” (и само вече натрупаното словно богатство на

славянския език напърга и разчупва рамките на този канон), то другият (УБ 1/III) е мислещ следовник на „гръцкия канон” – смисловият превод се постига с фина и изящна работа със значенията на думите, възплътена в синонимия и контекстуален превод. Екзегетическият му подход, свидетелства за преводаческа и интелектуална дейност, плод на висока образованост и ерудиция.” С. 242-243.

Приложените в края на дисертацията издания на текстовете отговарят на всички съвременни изисквания за публикуване на средновековния текст. Привеждането на гръцките оригинали само улеснява ползването на текстовете за научно-изследователски цели. Много ценен и е и речникът на пълнозначните български лексеми с честотата на употребата им в словата, както и гръцкият словоуказател, който посочва славянското съответствие и мястото на употреба в преводите. Тези справочници, зад които се крие упорит и тежък труд, са великолепен завършек на анализите на преводите и улесняват работата с публикуваните текстове. Библиографията съдържа 127 заглавия на кирилица и над 50 на латиница. Ползвани са всички достъпни съвременни лексикографски справочници.

В заключение бих искала да подчертая, че пред нас е представен един задълбочен труд, който допринася много за реабилитирането на преводната литература в българското средновековие и я показва като резултат на комплексна творческа дейност, обогатяваща литературния език на епохата. Тя не само въвежда в научно обращение напълно непознати и неизследвани текстове, но и ни дава ключ към тяхното адекватно разбиране и оценка.

Приложеният към дисертацията автореферат отговаря напълно на изискванията да представи дисертационния труд обективно и в пълнота. Точно и вярно са отразени и приносните моменти. Дисертантката има една излязла от печат публикация по темата и две под печат. И трите са в специализирани научни издания.

Като имам предвид казаното в рецензията, спазването на всички административни изисквания по процедурата на защитата, несъмнения принос на това изследване и перспективите, които то очертава, без колебание предлагам на членовете на почитаемото научно жури да присъдят на Цветомира Димова образователната и научна степен „доктор”. Препоръчвам трудът, след съответната преработка, за да се превърне в книга, да бъде публикуван, защото това ще провокира нови търсения и подобни изследвания на творби и на други автори.

Анализът на нови текстове, въвеждането в научно обращение на нови оригинални и преводни творби разширява нашите научни хоризонти и ни води към по-адекватен прочит на текстовете на старата ни литература, към разкриване на особеното очарование на средновековното художествено слово. По този нелек път Цветомира Димова направи

своите първи успешни крачки, което е атестат както за нейните възможности, така и за щедрото себераздаване на нейния научен ръководител, за което и двете заслужават адмирации и уважение.

Доц. дфн. Вася Николова Велинова